

INLEIDING¹

Uitgangspunt van dit proefschrift is het gegeven dat Heidegger *semantisch* spreekt, maar op een filosofische manier. In deze inleiding wordt uiteengezet wat Heidegger noopt om zo te spreken en hoe hij dat doet. Hoofdvraag van dit proefschrift is wat Heidegger ertoe zet zich te wenden tot het woord *alêtheia*. Deze vraag wordt hieronder eveneens behandeld. De navolgende hoofdstukken werken deze punten nader uit.

1. De zin van Heideggers denken: nadenken bij de *cybernetica*.

In de voordracht *Das Ende der Philosophie und die Aufgabe des Denkens* (1964) brengt Heidegger ter sprake wat hem ertoe brengt semantisch te spreken: de ervaring dat het niet mogelijk is om filosofisch na te denken bij de *cybernetica*.² Waarom niet? En wat betekent “cybernetica”?

Heidegger noemt de *cybernetica* de “fundamentele wetenschap” die de “zich inrichtende wetenschappen” “bepaalt en stuurt” en niet deze of gene wetenschappelijke discipline – bijvoorbeeld de wetenschap van de computer.³ De “wetenschappelijkheid” heeft een “cybernetisch” en dat wil zeggen: een “technisch” karakter.⁴ Cybernetische techniek is volgens hem geen toegepaste wetenschap, maar het karakter van de wetenschap als zodanig. Cybernetische techniek of *mechanica* is naar haar aard informatief, omdat zij terugkoppeling is.

Dat *cybernetica* informatie is blijkt uit een voorbeeld dat Heidegger geeft in het *Heraklit-Seminar* (1966-1967).⁵ Naar aanleiding van het woord *kubernâô*, sturen (waar het woord “cybernetica” van is afgeleid) bij Heraclitus⁶ wordt er opgemerkt dat wij bij “sturen” gewoonlijk aan “dirigeren” denken, zoals van een stuurman die de helmstok en dus het schip

¹ In dit proefschrift zijn alle citaten in de hoofdtekst vertaald (op een enkele dichtregel na). In de voetnoten staat de brontaal. De vertalingen van Heidegger en Carnap zijn van mijn hand, voor Plato is gebruik gemaakt van J. Ector, R. Ferwede, K. Kleisen, C. Steel e.a., *Plato. Verzameld werk* (= nieuwe, geheel herziene uitgave van X. de Win, Kapellen, Baarn 1999). Heidegger is geciteerd uit de zogeheten *Gesamtausgabe* (afgekort tot GA, gevolgd door bandnummer), tenzij anders aangegeven. Van overige literatuur wordt bij het eerste citaat of verwijzing de volledige titel gegeven, daarna alleen auteursnaam en jaar van uitgave. In de hoofdtekst is brontaal buiten de citaten steeds gecursiveerd en eventueel in vierkante haakjes achter de vertaling geplaatst. Cursiveringen in de citaten komen altijd in de brontaal voor. Vierkante haakjes binnen citaten zijn van mijn hand en bevatten ofwel brontaal, ofwel een korte uitleg of aanvulling.

² M. Heidegger, *Zur Sache des Denkens* (Tübingen 2000⁴) 61-80.

³ SD 64: „Es bedarf keiner Prophetie, um zu erkennen, daß die sich einrichtende Wissenschaften alsbald von der neuen Grundwissenschaft bestimmt und gesteuert werden, die Kybernetik heißt.“

⁴ SD 64: „Der Grundzug dieser Wissenschaftlichkeit aber ist ihr kybernetischer, d.h. technischer Charakter.“

⁵ GA 15.11-263.

⁶ 22 B 64 DK: *oiakizeî*; 22 B 41 DK: *ekubernêse*; Cf. GA 15.24 vv. Fragmenten geciteerd naar de indeling van H. Diels, W. Kranz ed., *Die Fragmente der Vorsokratiker* (3 banden, Zürich 1996 = ongewijzigd herdruk van 1951⁶).

in de hand heeft en dit in de gewenste richting op stuurt.⁷ Sturen is machtsuitoefening. Maar dat is niet de aard van de cybernetica.

Neem het voorbeeld van de genetica. Daarin wordt gestuurd. Maar dat is niet de kern ervan. Die is dat genetica een terugkoppelingssysteem is en dus informatief.

Terugkoppelingssystemen zijn zelfsturend. Daardoor wordt de causaliteit in haar geheel omgedraaid.⁸ Een ander voorbeeld van een terugkoppelingssysteem geeft Heidegger in *Zollikoner Seminare*: een luchtafweergeschut.⁹ Dit is geen kanon waarmee op vliegtuigen wordt geschoten. Het geschut zelf volgt de beweging van het vliegtuig en stemt daarop de koers van de kogel (en dus van de eigen loop) af. Het systeem past zich dus aan zijn omgeving aan.¹⁰ Het is rationeel. Binnen terugkoppelingssystemen is er geen eenrichtingsverkeer. Via terugkoppeling kan het succes of falen van een ontwerp op dit ontwerp zelf betrokken worden. Dit kan daarop veranderd worden. Terugkoppeling, dus informatica, beheerst zowel de wetenschap als haar onderwerp.

Dankzij de terugkoppeling kunnen de wetenschappen afgerekend worden op hun resultaten. De begrippen waarmee de wetenschappen hun onderzoeksgebieden ontplooiën en afbakenen zijn zelf cybernetisch gestuurde arbeidshypothesen.¹¹ Zij moeten *werken*, dat wil zeggen zich staande houden in concurrentie met andere arbeidshypothesen. Wanneer zij niet langer voldoen, worden zij vervangen. Een arbeidshypothese is geen propositie in de klassieke zin, een bewering over hoe het is.¹²

De inbreuk van de cybernetica in de nieuwe tijd heeft grote gevolgen, om te beginnen voor de filosofie. Binnen de cybernetica zijn de categorieën waarmee de wetenschappen hun

⁷ GA 15.25: “Es [sc. het sturen] ist das Dirigieren einer Bewegung”. En verderop: “Erst durch das Steuern wird es [sc. het schip] gewaltsam in die gewünschte Richtung gebracht.”

⁸ GA 15.29: „Information besagt also einmal das Prägen und zum anderen das Nachricht-Geben, auf das der Benachrichtete reagiert. Durch die kybernetische Biologie werden die menschlichen Verhaltensweisen formalisiert und die gesamte Kausalität wird verwandelt.“

⁹ M. Heidegger, *Zollikoner Seminare* (M. Boss ed., Frankfurt a.M. 1994², voortaan ZoS), 118-119: “Wir können ein Flakgeschütz konstruieren, welches durch seine Bauart den statistischen Ablauf des Zielflugzeuges selbst beobachtet, ihn dann in ein Regelungssystem einarbeitet und schließlich dieses Regelungssystem benützt, um die Geschützstellung rasch in die beobachtete Position zum Flugzeug zu bringen und sich der Bewegung des Flugzeuges anzupassen”. Heidegger citeert hier N. Wiener, uitvinder van de doelzoekende systemen en bedenker van het woord “cybernetica”.

¹⁰ ZoS 118-119

¹¹ SD 64: „Die Kategorien, auf die jede Wissenschaft für die Durchgliederung und Umgrenzung ihres Gegenstandsgebietes angewiesen bleibt, versteht sie instrumental als Arbeitshypothesen.“

¹² Cf. voor de omslag van metafysische categorie naar cybernetische arbeidshypothese Th.C.W. Oudemans, “Informatie: vorm en eenvoudigheid”, in: Th.C.W. Oudemans ed., *Techniek en Informatisering* (Assen 1997, voortaan Oudemans 1997) 43: “Welke zin heeft het woord *vorm* in de informatisering? Nog altijd wijst dit woord naar het formeren als bouwen. En nog altijd wijst het formeren als bouwen niet alleen naar het technisch transformeren van de werkelijkheid, maar in de allereerste plaats naar het bouwen als formeren dat de dingen stempelt tot wat ze zijn. Dankzij de vorm verschijnen enerzijds de dingen als informatie, en dankzij de vorm oefenen ze anderzijds als informatiedragers invloed op elkaar uit.”

gebieden aansnijden (de voormalige ‘wezens’) niet metafysisch maar cybernetisch.¹³ Ze zijn arbeidshypothesen, en deze worden door de wetenschap zelf ontworpen.¹⁴ Filosofie is hiervoor niet nodig.

Heidegger wijst erop dat het van oudsher de pretentie van de filosofie is om een metafysisch fundament voor de wetenschappen te verschaffen. De wetenschappen hielden zich bezig met het zijnde, maar de filosofie bood inzicht in het zijn daarvan. De menner mende paarden, de filosoof zei wat ‘paardheid’ is. De biologie kende de levende dingen, de filosofie wist wat leven zelf is. De filosofie verschafte de woorden – de “categorieën” die het onderzoeksgebied voor de wetenschappen releveerden en afbakenden. De cybernetische wetenschappen hebben evenwel geen behoefte aan een dergelijk metafysisch fundament. De natuurwetenschap heeft geen natuurfilosofie nodig.¹⁵ De wetenschappen verschaffen hun fundamenteen zelf, via hun *resultaten*. Een verdere grond is niet nodig.

Daarmee, zegt Heidegger, is de waarheid in de klassieke zin weggevallen. Voorzover er nog sprake kan zijn van waarheid is deze identiek met de efficiency van de arbeidshypothesen.¹⁶ Dat betekent overigens niet dat de filosofie zal verdwijnen. Mogelijk blijft de filosofie, als eindeloze variatie van metafysische gedachten, voortduren.¹⁷ Uiteraard wordt ook deze filosofie afgerekend op haar efficiency, denk bijvoorbeeld aan haar vermogen bij te dragen aan actuele ethische of politieke debatten. Voorts is het mogelijk dat onderdelen

¹³ SD 64: „Die Wissenschaften werden alles, was in ihrem Bau noch an die Herkunft aus der Philosophie erinnert, nach den Regeln der Wissenschaft, d.h. technisch deuten. Die Kategorien, auf die jede Wissenschaft für die Durchgliederung und Umgrenzung ihres Gegenstandsgebietes angewiesen bleibt, versteht sie instrumental als Arbeitshypothesen.“

¹⁴ SD 64-5: „Was die Philosophie im Verlauf ihrer Geschichte stellenweise und auch da nur unzureichend versuchte, die Ontologien der jeweiligen Regionen des Seienden (Natur, Geschichte, Recht, Kunst) darzustellen, dies übernehmen jetzt die Wissenschaften als eigene Aufgabe. Ihr Interesse richtet sich auf die Theorie der jeweils notwendigen Strukturbegriffe des zugeordneten Gegenstandsgebietes. ‚Theorie‘ bedeutet jetzt: Supposition der Kategorien, denen nur eine kybernetische Funktion zugestanden, aber jeder ontologische Sinn abgesprochen wird. Das Operationale und Modellhafte des vorstellend-rechnenden Denkens gelangt zur Herrschaft.“

¹⁵ GA 15.29: „Wir brauchen keine Naturphilosophie, sondern es genügt, wenn wir uns darüber klar werden, woher die Kybernetik kommt und wohin sie führt. Die allgemeine Klage, daß die Philosophie von der Naturwissenschaft nichts versteht können wir ruhig übernehmen.“

¹⁶ SD 64: „Deren Wahrheit wird nicht nur am Effekt gemessen, den ihre Verwendung innerhalb des Fortschritts der Forschung bewirkt. Die wissenschaftliche Wahrheit wird mit der Effizienz dieser Effekte gleichgesetzt.“

¹⁷ SD 63: “Soweit philosophisches Denken noch versucht wird, gelangt es nur noch zu epigonalen Renaissanceen und deren Spielarten.” Heidegger noemt met name de variant van het “omgekeerde platonisme”. Met deze aan Nietzsche ontleende term geeft Heidegger iets aan wat al bij Marx begonnen zou zijn: het ware zijn wordt niet in een “idee” gezocht, maar omgekeerd in het “zijnde”. Productieverhoudingen genereren ideologie, en zo is de verhouding van oorzakelijkheid tussen idee en zijnde omgedraaid. “Durch die ganze Geschichte der Philosophie hindurch bleibt Platons Denken in abgewandelten Gestalten maßgebend“ (ibidem). Zie ook SD 63: “Die Metaphysik ist Platonismus. Nietzsche kennzeichnet seine Philosophie als umgekehrten Platonismus. Mit der Umkehrung der Metaphysik, die bereits durch Karl Marx vollzogen wird, ist die äußerste Möglichkeit der Philosophie erreicht. Sie ist in ihr Ende eingegangen.” Zie voor het omgekeerde platonisme verder M. Heidegger, *Nietzsche II* (Frankfurt a.M. 1997 = GA 6.2) het stuk *Die Auslegung des Seins als idea und der Wertgedanke*.

van de filosofie tot wetenschap worden, bijvoorbeeld logica als discipline binnen de computerwetenschap. In beide gevallen is de filosofie cybernetisch geworden.¹⁸

Merk op dat de wetenschap cybernetisch fundeert, maar toch nog altijd fundeert. Het woord “funderend voorstellen” duidt in dit verband op de wetenschappelijke efficiency. De grond is geen vaste en zelfstandige oorzaak voor het werkelijke, maar iets wat een effect heeft, en alleen daardoor “present” is. Filosofie en wetenschap delen de denkwijze van het funderende voorstellen. Weliswaar zijn de wetenschappen ontstaan uit de filosofie. Deze heeft het zijnde – oftewel het onderzoeksgebied – voor de wetenschap toegankelijk gemaakt door het te verwoorden.¹⁹ Weliswaar blijven de wetenschappen aangewezen op hun “geboorte uit de filosofie.”²⁰ Niettemin zijn de wetenschappen heden ten dage niet langer afhankelijk van de filosofie, ze zijn “op eigen benen gaan staan”.²¹

Heidegger noemt deze situatie het einde van de filosofie. Hij waarschuwt dat “einde” niet erop duidt dat de filosofie voorbij is, maar dat ze *voltooid* is.²² De voltooiing op haar beurt betekent niet dat de filosofie nu volmaakt is, maar dat ze op een *plaats* is gekomen waarin “het geheel van haar geschiedenis in zijn uiterste mogelijkheden is bijeengebracht”.²³ Deze uiterste mogelijkheid is de cybernetische wetenschap. De wetenschap is de plaats waarin het funderende voorstellen in zijn uiterste mogelijkheid, het cybernetische denken, terecht is gekomen.

Heidegger zegt:

De ontplooiing van de filosofie tot de zelfstandige, onderling echter steeds beslist communicerende wetenschappen is de legitieme voltooiing van de filosofie. De filosofie eindigt in het huidige tijdperk. Zij heeft haar plek [*Ort*] in de wetenschappelijkheid van het maatschappelijk handelende mensdom gevonden. De

¹⁸ Cf. SD 63: “Philosophie wird zur empirischen Wissenschaft...”

¹⁹ SD 63: „Wir vergessen, daß schon im Zeitalter der griechischen Philosophie ein entscheidender Zug der Philosophie zum Vorschein kommt: es ist die Ausbildung von Wissenschaften innerhalb des Gesichtskreises, den die Philosophie eröffnete.“

²⁰ SD 65: „Indes reden die Wissenschaften bei der unumgänglichen Supposition ihrer Gebietskategorien immer noch vom Sein des Seienden. Sie sagen es nur nicht. Sie können zwar die Herkunft aus der Philosophie verleugnen, sie jedoch nie abstoßen. Denn immer spricht in der Wissenschaftlichkeit der Wissenschaften die Urkunde ihrer Geburt aus der Philosophie.“

²¹ SD 63: „Es genügt, auf die Eigenständigkeit der Psychologie, der Soziologie, der Anthropologie als Kulturanthropologie, auf die Rolle der Logik als Logistik und Semantik hinzuweisen.“

²² SD 62: „Was meint die Rede vom Ende der Philosophie? Zu leicht verstehen wir das Ende von etwas im negativen Sinn als das bloße Aufhören, als das Ausbleiben eines Fortgangs, wenn nicht gar als Verfall und Unvermögen. Dem entgegen bedeutet die Rede vom Ende der Philosophie die Vollendung der Metaphysik.“

²³ SD 62-63: Indes meint Vollendung nicht Vollkommenheit... Die alte Bedeutung unseres Wortes ‚Ende‘ bedeutet dasselbe wie Ort: ‚von einem Ende zum anderen‘ heißt: von einem Ort zum anderen. Das Ende der Philosophie ist der Ort, dasjenige, worin sich das Ganze ihrer Geschichte in seine äußerste Möglichkeit versammelt. Ende als Vollendung meint diese Versammlung.“

fundamentele trek van deze wetenschappelijkheid is echter haar cybernetische, d.w.z. technische karakter. Vermoedelijk sterft de behoefte om naar de moderne techniek te vragen af evenredig naar mate de techniek de wijze waarop het geheel van de wereld verschijnt, alsmede de plaats van de mens daarbinnen, steeds uitgesprokener stempelt en stuurt.²⁴

Met de laatste opmerking geeft Heidegger aan waar het hém om gaat: kan er worden nagedacht bij de cybernetica wanneer nadenken nu zelf cybernetisch is? De toegang tot dit onderwerp is altijd al in dit onderwerp meegenomen. Er heerst een ontoegankelijkheid. Dat is de enige aanwijzing die Heidegger heeft: de ervaring dat iets zich *niet* geeft en zich dus *niet* laat zeggen. De ontoegankelijkheid is te merken. Heidegger denkt dat alleen dáár een mogelijkheid ligt om na te denken. Daarom werpt hij de vraag op of het einde van het *filosofische* nadenken wel het einde van het nadenken überhaupt is.

Het einde van de filosofie toont zich als de triomf van de stuurbare inrichting van een wetenschappelijk-technische wereld, en van een maatschappelijke orde die bij deze wereld past. Einde van de filosofie betekent: begin van de wereldbeschaving die gebaseerd is op het denken van Europa, van het avondland.²⁵

De betekenis van de inbreuk van de cybernetica blijft niet tot de filosofie beperkt. Met de vernietiging van de filosofie is er ook iets met de mens gebeurd.

Er zijn geen gebieden buiten de wetenschap, bijvoorbeeld het alledaagse leven, het maatschappelijk verkeer of de kunsten, die niet cybernetisch zijn. Heidegger noemt dit een “bepaling” van de mens; hij denkt dat de mens naar zijn aard cybernetisch is, precies zoals de wetenschappen. Het handelen van de mens is “arbeid”, net als zijn taal.²⁶

Wat houdt dit in voor het menselijk wezen?

²⁴ SD 64: „Die Ausfaltung der Philosophie in die eigenständigen, unter sich jedoch immer entschiedener kommunizierenden Wissenschaften ist die legitime Vollendung der Philosophie. Die Philosophie endet im gegenwärtigen Zeitalter. Sie hat ihren Ort in der Wissenschaftlichkeit des gesellschaftlich handelnden Menschentums gefunden. Der Grundzug dieser Wissenschaftlichkeit aber ist ihr kybernetischer, d.h. technischer Charakter. Vermutlich stirbt das Bedürfnis, nach der modernen Technik zu fragen, im gleichen Maße ab, in dem die Technik die Erscheinungen des Weltganzen und die Stellung des Menschen in diesem entschiedener prägt und lenkt.“

²⁵ SD 65: “Das Ende der Philosophie zeigt sich als der Triumph der steuerbaren Einrichtung einer wissenschaftlich-technischen Welt und der dieser Welt gemäßen Gesellschaftsordnung. Ende der Philosophie heißt: Beginn der im abendländisch-europäischen Denken gegründeten Weltzivilisation.”

²⁶ SD 64: „Die Kybernetik bildet die Sprache um zu einem Austausch von Nachrichten.“

In *Zollikoner Seminare* (1959-1969) zegt Heidegger naar aanleiding van de cybernetische efficiency:

Hun waarheid [sc.van de exacte natuurwetenschappen] wordt waar gemaakt [*bewährt sich*] in de efficiency van hun resultaten. Wanneer deze wetenschappelijke manier van denken de voorstelling van de mens bepaalt en deze, zoals heden ten dage in de cybernetica gebeurt, wordt ‘onderzocht’ naar het model van de regelkring [*Modell des Regelkreises*], dan is de verwoesting van het menszijn volmaakt.²⁷

De cybernetica raakt het menszijn. Dit wordt “verwoest”. Dit betekent niet dat *mensen* kapot worden gemaakt. Het menszijn is verwoest: het *wezen* van de mens. Heidegger geeft hiermee aan dat er binnen de cybernetica geen behoefte is aan een wezen van de mens zoals de metafysica dat van oudsher naar voren heeft gebracht. Let op: Heidegger legt verwoesting uit als “woestijnvorming”. Dit woord duidt er niet op dat de wereld kaal is nu de metafysica is vernietigd. Het betekent dat de aarde naderbij komt.²⁸ Deze “aarde” is het ontoegankelijke. Hier ligt de opgave voor het denken.

Wanneer de cybernetica niet filosofisch overdacht kan worden en ook het menselijk wezen in zich heeft opgezogen, ontstaat de vraag of er geen omwenteling van de filosofie mogelijk is.

Is er voor het denken behalve de geschetste *laatste* mogelijkheid (de oplossing van de filosofie in de vertechniseerde wetenschappen) een *eerste* mogelijkheid, waar het filosofische denken weliswaar van moest uitgaan, maar die zij als filosofie niet zelf kon ervaren en accepteren?²⁹

²⁷ ZoS 160: “Ihre Wahrheit [sc.van de exacte natuurwetenschappen] bewährt sich an der Effizienz ihrer Ergebnisse. Wenn diese wissenschaftliche Denkweise die Vorstellung vom Menschen bestimmt und dieser, wie es jetzt in der Kybernetik geschieht, nach dem Modell des Regelkreises ‘erforscht’ wird, ist die Zerstörung des Menschseins perfekt.”

²⁸ Zie M. Heidegger, *Was heißt Denken?* (Tübingen 1997⁵, voortaan WhD), 61-63. Cf. WhD 21: “Das Wort [van Nietzsche] lautet vollständig: ‘Die Wüste wächst: weh dem, der Wüsten birgt!’ Wem gilt dieses ‘weh’? Hat Nietzsche hier an sich selbst gedacht? Wie, wenn er gewußt hätte, daß gerade sein Denken erst eine Verwüstung bringen müsse, inmitten deren einmal und anderswoher hier und dort Oasen aufgehen und Quellen springen? Wie, wenn er gewußt hätte, daß er ein vorläufiger Übergang sein müsse, voraus- und zurückweisend und darum überall zweideutig, sogar noch in der Art und im Sinne des Übergangs?”

²⁹ SD 65: „Ist nun aber das Ende der Philosophie im Sinne ihrer Ausfaltung in die Wissenschaften auch schon die vollständige Verwirklichung aller Möglichkeiten, in die das Denken der Philosophie gesetzt wurde? Oder gibt es für das Denken außer der gekennzeichneten *letzten* Möglichkeit (der Auflösung der Philosophie in die technisierten Wissenschaften) eine *erste* Möglichkeit, von der das Denken der Philosophie zwar ausgehen mußte, die sie jedoch als Philosophie nicht eigens erfahren und übernehmen konnte?“

De grote vraag is nu *hoe* een nadenken dat zelf niet metafysisch is, maar evenmin cybernetisch – hoewel het niet *buiten* de cybernetica staat – zou kunnen spreken.

2. Heideggers manier van spreken: fenomenologie

Hoe spreekt Heidegger? Een aanwijzing biedt het woord “fenomeen” waarmee Heidegger de *Steuerung* betitelt.³⁰ In *Sein und Zeit* (1927) duidt dit woord op de wijze waarop dingen mensen tegemoet komen [*Begegnisart*].³¹ *Begegnisart* betekent niet dat er eerst een ding is dat vervolgens op mij toekomt. Het ding en ik zijn altijd al opgenomen binnen een *Begegnisart*. De dingen verschijnen altijd al op een bepaalde manier, terwijl ik er altijd al op een bepaalde wijze mee omga. Wat dit concreet betekent laat Heidegger in *Das Ende der Philosophie und die Aufgabe des Denkens* zien aan de hand van de verhouding tussen de wetenschap en haar onderwerp. Dit onderwerp verschijnt als (geheel van) terugkoppelingsystemen. Omgekeerd is de wetenschap zelf eveneens een terugkoppelingsstelsel. Denk aan de genen en aan de wetenschap van de genetica. In het woord “cybernetisch” komt deze wijze van wederzijds tegemoetkomen tot uitdrukking. Cybernetica als fenomeen duidt derhalve op de *Begegnisart* van mensen en dingen in het huidige tijdperk.

In *Sein und Zeit* spreekt Heidegger van een “fenomenologische methode” van het filosofisch denken. Het ligt voor de hand te menen dat het hier een filosofische methode betreft om fenomenen tot uitdrukking te brengen. Zulks is echter onmogelijk. Een fenomeen kan nooit tot object van een methode worden, omdat elke methode als benadering van een object zelf weer is opgenomen in een *Begegnisart*. Pas binnen de verhouding tussen de wetenschap en haar onderwerp is alles toegankelijk voor de wetenschap, maar deze verhouding zelf is ontoegankelijk voor de wetenschap. En voor de filosofie. De filosofie kan niet zichtbaar maken wat de wetenschap niet ziet. Dan zou de filosofie weer een herhaling van de wetenschap zijn (net als de filosofie als grondlegger van de wetenschap): een methode om fenomenen in de greep te krijgen. Er is geen techniek om het wederzijds tegemoetkomen van mensen en dingen te zien. Hoe gaat het dan wel?

In *Sein und Zeit* werpt Heidegger de vraag op wat nu het fenomeen is waar het in de filosofie als fenomenologie om gaat.³² Het is datgene wat juist *niet* tegemoet treedt en zo

³⁰ GA 15.26: “Phänomen der Steuerung”. In *Das Ende der Philosophie und die Aufgabe des Denkens* wordt de *Lichtung* een fenomeen genoemd (SD 72). Voor de verhouding tussen cybernetica en *Lichtung*, zie Hoofdstuk 3.

³¹ M. Heidegger, *Sein und Zeit* (Tübingen 1986¹⁶ voortaan SZ) 31: „Phänomen - das Sich-an-ihm-selbst-zeigen - bedeutet eine ausgezeichnete Begegnisart von etwas.“

³² In *Sein und Zeit* noemt Heidegger zijn eigen denken nog “filosofie”.

ontoegankelijk blijft. Heidegger noemt dat “zijn” of “zin van zijn”.³³ Let wel, het gaat hier om de *ontoegankelijkheid* van zijn. Al op de eerste bladzijde van *Sein und Zeit* waarschuwt Heidegger dat het probleem van Plato – de vraag naar “zijn” – niet ons probleem is. Zijn – en daarmee het onderscheid tussen zijn en zijnde – heeft zich teruggetrokken. Tegelijkertijd is metafysica – die immers wordt gekenmerkt door de zogeheten zijnsvraag – zinloos geworden.³⁴ Wat dat concreet betekent schetst Heidegger in *Das Ende der Philosophie und die Aufgabe des Denkens*: het wegvallen van de metafysische semantiek ten gunste van de cybernetische arbeidshypothesen in de wetenschap. De wijze waarop de dingen verschijnen is in het tijdperk van de cybernetica zo helder of vanzelfsprekend geworden dat het overbodig is daarbij na te denken.

Heidegger denkt dus dat de *Begegnisart* zichzelf heeft teruggetrokken. De cybernetica is doortrokken van een “niet”. Dit “niet” wordt in *Sein und Zeit* aangeduid als het wegvallen (of indifferent worden) van het ontologisch onderscheid. Maar Heidegger denkt ook dat dit “niet” sporen heeft achtergelaten en dat het daarom nog te ervaren is. De vraag blijft echter: *hoe* is dit “niet” te ervaren? In ieder geval niet door het te benaderen met een methode. Fenomenologie in de zin van *Sein und Zeit* houdt een verplaatsing in *weg* van mij zelf en de dingen *naar* de verhouding tussen ons beide. Fenomeen houdt in dat deze verhouding vanuit zichzelf blijkt geeft. Maar hoe?

3. Semantiek

In *Das Ende der Philosophie und die Aufgabe des Denkens* zegt Heidegger hierover het volgende. Filosofisch nadenken, zegt hij, geeft alleen gehoor aan “de zaak zelf”.³⁵ Dit heeft de filosofie van oudsher gezegd (het eerst bij Plato), maar evenzeer ligt van oudsher al vast wat die zaak is. De zaak van de filosofie is het zijn van het zijnde, begrepen als *bestendige*

³³ SZ 35: “Was ist seinem Wesen nach *notwendig* Thema einer *ausdrücklichen* Aufweisung? Offenbar solches, was sich zunächst und zumeist gerade *nicht* zeigt, was gegenüber dem, was sich zunächst und zumeist zeigt, *verborgen* ist, aber zugleich etwas ist, was wesenhaft zu dem, was sich zunächst und zumeist zeigt, gehört, so zwar, daß es seinen Sinn und Grund ausmacht. Was aber in einem ausnehmenden Sinne *verborgen* bleibt oder wieder in die *Verdeckung* zurückfällt oder nur ‘*verstellt*’ sich zeigt, ist nicht dieses oder jenes Seiende, sondern... das *Sein* des Seienden. Es kann so weitgehend verdeckt sein, daß es vergessen wird und die Frage nach ihm und seinem Sinn ausbleibt.”

³⁴ SZ 1: “Denn offenbar seid ihr doch schon lange mit dem vertraut, was ihr eigentlich meint, wenn ihr den Ausdruck ‘*seiend*’ gebraucht, wir jedoch glaubten es einst zwar zu verstehen, jetzt aber sind wir in Verlegenheit gekommen’. Haben wir heute eine Antwort auf die Frage nach dem, was wir mit dem Wort ‘*seiend*’ eigentlich meinen? Keineswegs. Und so gilt es denn, *die Frage nach dem Sinn von Sein* erneut zu stellen. Sind wir denn heute auch nur in der Verlegenheit, den Ausdruck “*Sein*” nicht zu verstehen? Keineswegs. Und so gilt es denn vordem, allererst wieder ein Verständnis für den Sinn dieser Frage zu wecken.”

³⁵ Cf. ZS 27-28: “Der Titel ‘Phänomenologie’ drückt eine Maxime aus, die also formuliert kan worden: ‘zu den Sachen selbst!’ – entgegen allen freischwebenden Konstruktionen...”

aanwezigheid.³⁶ Evenzeer ligt de methode van de filosofie vast, namelijk het present stellen van de bestendige aanwezigheid. Wat de filosofie echter niet ziet is dat zij zich altijd al binnen een bepaalde verhouding tot deze zaak bevindt. De wijze waarop deze zaak tegemoet komt is even vanzelfsprekend als de wijze waarop de filosofie daaraan beantwoordt. Heidegger noemt deze vanzelfsprekendheid een “helderheid”, een licht waarbinnen zijn en denken verschijnen maar dat zelf te licht is om gezien te kunnen worden. De helderheid is de wederzijdse toegankelijkheid van zijn en denken.

Heideggers gedachte is dat deze helderheid niet niets is. Ze heeft, zoals hij zegt, een plaats: ze is toegelaten in een open ruimte [*das Offene, Freie*].³⁷ Heidegger noemt deze openheid *Lichtung*. Dit woord duidt op hetzelfde als de *Sinn von Sein*. Het heeft niets met “licht” in de zin van schijnsel of helderheid te maken, maar met “licht” in de betekenis van “vrij” of “open”.³⁸ De openheid is echter niet een soort podium waarop bij tijd en wijle een helderheid haar intrede doet. Zij is de helderheid zelf, niet als toegankelijkheid van zijn voor denken of omgekeerd, maar juist als *ontoegankelijkheid*. De verhouding tussen zijn en denken zelf is geenszins open of toegankelijk voor het denken.³⁹ Dit blijkt voor Heidegger hieruit, dat “zijn” (dus het ontologisch onderscheid en de beantwoording daaraan, de metafysica) zich heeft teruggetrokken. Daarom merkt Heidegger op dat de *Lichtung* niet alleen open is voor licht, maar ook voor het donker [*das Dunkel*].⁴⁰ Ontoegankelijkheid – oftewel het “niet” - is evenzeer toegelaten.

Heidegger zegt: in de filosofie blijft de *Lichtung ungedacht*.⁴¹ Dat is geen betreurenswaardige tekortkoming die Heidegger nu gaat rectificeren. Denken over de verhouding tussen zijn en denken is onmogelijk omdat het denken nooit buiten deze verhouding kan gaan staan.⁴² *Ungedacht* betekent derhalve: ondenkbaar, ontoegankelijk. Het

³⁶ SD 68: „Was jedoch die Sache der Philosophie sei, das gilt im Vorhinein als entschieden. Die Sache der Philosophie als Metaphysik ist das Sein des Seienden, dessen Anwesenheit...“ (Het gaat hier om Hegel, maar de gedachte heeft betrekking op de filosofie als geheel.)

³⁷ SD 71: “Solches Scheinen [= eine Weise, wie die Sache der Philosophie aus sich selbst für sich selbst zum Scheinen kommt und so Gegenwart wird] geschieht notwendig in einer Helle. Nur durch sie hindurch kann das Scheinende sich zeigen, d.h. scheinen. Die Helle aber beruht ihrerseits in einem Offenen, Freien, das sie hier und dort, dann und wann erhellen mag.”

³⁸ SD 72: “Das Substantivum ‘Lichtung’ geht auf das Verbum ‘lichten’ zurück. Das Adjektivum ‘licht’ ist dasselbe Wort wie ‘leicht’. Etwas lichten bedeutet: etwas leicht, etwas frei und offen machen, z.B. den Wald an einer Stelle frei machen von Bäumen. Das so entstehende Freie ist die Lichtung. Das Lichte im Sinne des Freien und Offenen hat weder sprachlich noch in der Sache etwas mit dem Adjektivum ‘licht’ gemeinsam, das ‘hell’ bedeutet.”

³⁹ Cf. M. Heidegger, *Feldweggespräche (1944/45)* (Frankfurt a.M. 1995= GA 77) 112v.

⁴⁰ *Ibidem*.

⁴¹ SD 74: “Gleichwohl bleibt in der Philosophie die im Sein, in der Anwesenheit waltende Lichtung als solche ungedacht...”

⁴² SD 73: „Alles Denken der Philosophie, das ausdrücklich oder nicht dem Ruf ‚zur Sache selbst‘ folgt, ist auf seinem Gang, mit seiner Methode, schon in das Freie der Lichtung eingelassen. Von der Lichtung jedoch weiß

is Heideggers denken uitsluitend en alleen er aan gelegen deze ontoegankelijkheid als zodanig toe te laten.⁴³

Hoe? Door zich te laten *aanspreken* door de ontoegankelijkheid van de *Lichtung*.

Het fenomeen, in het onderhavige geval de *Lichtung*, stelt ons voor de taak van hem uit naar hem vragen, te leren, i.e. ons iets te laten zeggen.⁴⁴

Als dit aanspreken lukt is de *Lichtung* “fenomeen”: iets wat zich toont vanuit zichzelf – *zij het op de wijze van een “niet”*, namelijk als ontoegankelijkheid.⁴⁵ Merk op dat de aanspraak van de *Lichtung* niets te maken heeft met het menselijk spreken. De taal van mensen als cybernetisch instrument bevindt zich weliswaar binnen de horizon van toegankelijkheid, maar deze horizon is er niet op aangelegd daardoor verhelderd te worden. Hooguit kan het gebeuren dat in het menselijk spreken iets van deze horizon naar voren komt. De *Lichtung* is echter een aanspraak die voorafgaat aan al het menselijk spreken en aan alle cybernetische informatie überhaupt. Vandaar dat Heidegger spreekt van *Sinn* van zijn: de *Lichtung* “tekent” de wijze waarop mensen en dingen zich tot elkaar verhouden.

In dit “zich iets laten zeggen” ziet Heidegger de “taak” [*Aufgabe*] van het denken in onderscheid tot de taak van de filosofie. Let wel, dit denken en diens opgave is er niet, evenmin als de *Lichtung* er is. Heidegger zegt derhalve dat het denken een “voorbereidend” karakter heeft: het beoogt een “bereidheid” van de kant van de mens te “wekken” voor de “onzekere mogelijkheid” dat de mens wordt “aangesproken” op zijn identiteit als cybernetisch wezen.⁴⁶ Het luisteren naar deze aanspraak moet de mens echter nog leren.⁴⁷ Dit leren is echter een “omslag” [*Verwandlung*] van het denken: een slag weg van het denken als cybernetisch rekeninstrument, maar nabij de openheid die dit denken tekent.

Als het woord “methode” zin heeft in verband met Heideggers denken, dan is het omdat er het (Griekse) woord “weg” [*hodos*] in zit. De “fenomenologische methode” uit *Sein und Zeit* is geen techniek om de horizon van betekenissen rond mensen en dingen tot

die Philosophie nichts.“

⁴³ Ja, denkend te benoemen: GA 77.115.

⁴⁴ SD 72: „Das Phänomen selbst, im vorliegenden Fall die *Lichtung*, stellt uns vor die Aufgabe, aus ihm, es befragend, zu lernen, d.h. uns etwas sagen zu lassen.“

⁴⁵ Cf. ZoS 172: “Es könnte sein, daß ich gerade dann sachgerecht denke, wenn ich mich auf Sachen einlasse, die eine begriffliche Bestimmung nicht zulassen; wenn ich mich also mit Sachen abgebe, die jedem begrifflichen Begreifen, jedem Zugreifen, jedem Auf-sie-losgehen und sie Umgreifen-wollen widerstreben, Sachen, auf die ich nur hindeuten kann.”

⁴⁶ SD 66-67.

⁴⁷ Cf. SD 80.

uitdrukking te brengen.⁴⁸ Het denken is een “weg” voorzover het *onderweg* is, en wel naar de taal (de *Sinn*) waardoor de cybernetica is getekend. Wanneer het lukt de aanspraak daarvan te beluisteren, dan is het *gewaltlose Steuern* te horen waarvan Heidegger in het *Heraklit-Seminar* spreekt. Dit geweldloze of machteloze sturen is namelijk de “tekening” van de terugkoppelingssystemen en hun efficiency, hun *Begegnisart* die zelf geen terugkoppeling of effect is. In *Das Ende der Philosophie und die Aufgabe des Denkens* bestaat de fenomenologische methode (hoewel daar niet zo genoemd) dus uit een zodanige omslag van het woord “cybernetica” dat daarin de *Begegnisart* fenomeen wordt.

4. Toewending tot Parmenides vanuit het tijdperk van de cybernetica

Heideggers fenomenologische methode kan “semantiek” worden genoemd. Fenomeen is immers taal of teken, een *sêma* dat niet van ons is, maar elke semantiek (metafysica, wetenschap, cybernetica) al doortrekt. Fenomenologie is er, wanneer dit *sêma* van zich blijkt geeft in het denken. Merk echter op dat het fenomeen zichzelf *niet* toont.⁴⁹ De taal spreekt dus *niet*. Hij is altijd al weg van ons spreken. (Dit is sturing: een weggestuurd worden, oftewel de ontoegankelijkheid van de cybernetica.) Hooguit kunnen wij iets van dit “weg” ervaren. Hoe?

In het *Seminar in Zähringen 1973*⁵⁰ zegt Heidegger dat de inkeer tot het *Wesensbereich des Da-seins* alleen kan worden voltrokken via de omweg van een *Rückkehr zum Anfang*.⁵¹ Wat houdt deze inkeer in? Deze is een gang naar de betrekking [*Beziehung*] tussen de mens en iets wat *niet* menselijk is, maar iets van waaruit de mens zijn *Bestimmung* ontvangt.⁵² Het gaat hier om de bepaling van de mens als *Produzent*, oftewel om de mens als terugkoppelingssysteem.⁵³ Heidegger zegt dat de mens deze bepaling ontvangt vanuit het *Ge-Stell*.⁵⁴ Dit woord duidt hier op de cybernetica als betekenishorizon van het menselijk leven. De inkeer waarvan Heidegger spreekt is derhalve een nadenken bij de cybernetica zoals

⁴⁸ Heidegger zelf laat in de late tekst, *Der Fehl heiliger Namen* (1974 opgenomen in GA 13) het woord “methode” (in het Grieks: *methodos*) vallen ten gunste van het woord “weg”. GA 13.233: “*hê hodos - mêpote methodos*, der Weg (ist) niemals ein Verfahren.”

⁴⁹ Cf. A.G. Vigo, “Welt als Phänomen: Methodische Aspekte in Heideggers Welt-Analyse in *Sein und Zeit*”, in: *Heidegger Studies* (15) 1999, 62: “So ist der phänomenologische Phänomen-Begriff in Heideggers Auffassung durch eine gewisse Spannung von Vermittlung und Unmittelbarkeit gekennzeichnet: Gegenstand der Phänomenologie ist eben nicht dasjenige, was sich... unmittelbar zeigt... sondern vielmehr insofern, als sein unmittelbares Sich-zeigen für die phänomenologische Betrachtung gerade als vermittelt durch bestimmte apriorische Strukturen erscheint, welche sich wiederum in solchen Formen des vor-phänomenologischen (d.h. vor-philosophischen) Zugangs zum Seienden nicht mehr thematisch, sondern nur noch auf ‘mitgängige’ und unthematische Weise zeigen.”

⁵⁰ GA 15.327-401.

⁵¹ GA 15.394.

⁵² GA 15.390.

⁵³ GA 15.389.

⁵⁴ GA 15.388.

hierboven besproken.⁵⁵ Waarom is deze alleen mogelijk als *Rückkehr zum Anfang* en wat houdt dat in?

Het woord *Rückkehr* duidt hier *niet* op een benadering van de aanvang van de filosofie zoals deze plaatsvindt in wetenschappelijke disciplines als filologie en antieke wijsbegeerte. Heidegger zegt namelijk: het gaat er niet om dat wij *terugkeren* [*zurückkehren*] tot Parmenides. We moeten ons *tot* Parmenides *keren* [*zukehren*].⁵⁶ Wanneer we ons echter het gezegde omtrent *Begegnisart* herinneren, dan blijkt het volgende. Parmenides is weliswaar toegankelijk voor de wetenschap, maar de *verhouding tussen* Parmenides en de wetenschap is ontoegankelijk. Wat aan elke wetenschappelijke benadering voorafgaat is de toegang, de doorgankelijkheid tussen de wetenschap en haar onderwerp. Daardoor is het mogelijk met Parmenides in gesprek te treden, hem historisch te situeren of systematisch te analyseren. De doorgankelijkheid is één grote uniformiteit waarin alles en iedereen op dezelfde wijze verschijnt en benadert wordt. Dit is de uniformiteit van de cybernetica.

Merk op dat deze bedenking geen kritiek is. De wetenschappelijke benadering is niet fout. Evenmin is er een alternatief. Ik *moet* naar Parmenides terugkeren; ik *moet* door de gladde ruimte van de doorgankelijkheid heen – al is er niets of niemand die mij daartoe verplicht. Dit “moeten” is mijn tekening, de “geweldloze sturing” die aan mijn benadering van Parmenides voorafgaat.⁵⁷ Dit “moeten” is de aanleiding om mij weg te wenden van Parmenides naar mijn verhouding tot hem. Binnen een *Zurückkehren* is van een cybernetische doorgankelijkheid niets te merken. Het woord *zukehren* daarentegen duidt wel op deze ervaring.

⁵⁵ Heidegger zegt dan ook dat de *Einkehr* in het denken wordt voorbereid: GA 15.390.

⁵⁶ GA 15.394: „Es kommt nicht darauf an, *zu* Parmenides zurückzukehren. Nichts mehr ist erforderlich, als sich Parmenides *zukehren*.“

⁵⁷ Cf. Heideggers opmerking over het “das Forttreibende der Kybernetik” (SD 79).

In het *Seminar in Zähringen 1973* reiken Heideggers gedachten nog verder. Hij zegt namelijk dat de *Rückkehr* – wel te verstaan: de *Rückkehr* tot de *Anfang*, dus de *Zukehr* tot Parmenides, niet de *Zurückkehr* – plaatsvindt in de „echo“ van Parmenides. Dat wil zeggen dat het woord van Parmenides – of de weerklank daarvan – vanuit het huidige tijdperk moet worden beluisterd.

De terugkeer vindt plaats in de *echo* van Parmenides. Ze geschiedt als dat horen dat zich opent voor het woord van Parmenides, vanuit onze tijd, vanuit de epoche van de *Schickung* van het zijn als *Ge-Stell*.⁵⁸

De epoche van de *Schickung* van het zijn als *Ge-Stell* is de huidige tijd, waarin het “zijn” zich juist *niet* geeft, de epoche van de cybernetica. Alleen vanuit dit tijdperk zou een horen mogelijk zijn van een woord.

Behoort dit woord dan zelf niet tot de cybernetica? Er is geen sprake van dat Parmenides *buiten* de cybernetica zou staan. Toch roept de ervaring van mijn “tekening” de vraag op naar de tekening van Parmenides. Wat heeft het woord “aanvang” te zeggen? Duidt het op een tijdperk dat voorafgaat aan de cybernetica, de tijd van de metafysica, of wellicht zelfs aan een tijd die nog eerder is? Het spreken over “vooraf” en “eerder” behoort echter tot de chronologie, dus tot de tijdrekening, die zelf cybernetisch is. Spreken van een geschiedenis van zijn of van zin van zijn is derhalve zinloos. Toch duikt hier de mogelijkheid op van een discrepantie tussen mijn manier van spreken en die van Parmenides. Zijn Parmenides’ woorden getekend door de cybernetica zoals de mijne dat zijn?

De *Rückkehr* naar Parmenides kan alleen binnen diens echo plaatsvinden, zegt Heidegger.⁵⁹ Dit betekent dat wij dit woord niet rechtstreeks kunnen horen. Wij zijn altijd gebonden aan ons eigen tijdperk. Dat houdt in dat ik vanuit de ervaring van mijn tekening – de geweldloze sturing van de cybernetica – afwacht of ik in de nabijheid van Parmenides’ tekening kan blijven. Schemert er iets in zijn woorden door dat hij niet zelf zegt maar dat hem is toegesproken?

⁵⁸ GA 15.394: „Die Rückkehr erfolgt im *Echo* des Parmenides. Sie geschieht als jenes Hören, das sich dem Wort des Parmenides von unsrem Zeitalter aus öffnet, der Epoche der Schickung des Seins als Ge-Stell.“ Het woord „epoche“ duidt bij Heidegger op de ontoegankelijkheid van de wijze waarop de tijd zich geeft (hij hoort er het Griekse woord *echein*, „houden’ in: de tijd houdt zich in, blijft bij zichzelf). Om deze reden kan het woord niet met „tijdvak“ worden vertaald. Een tijdvak is een indeling van de chronologische tijd waarin de *Schickung* zichzelf weghoudt. Zie Hoofdstuk 3.

⁵⁹ Echo is geluidswerkaatsing én de plek waar die weerkaatsing gehoord kan worden (zie *Van Dale. Groot woordenboek der Nederlandse taal*). In *Das Ende der Philosophie und die Aufgabe des Denkens* merkt Heidegger op dat de openheid ook vrij is voor de echo.

Op welke wijze kan Parmenides nu iets van mijn eigen tekening tonen? Dit kan doordat het „woord“ van Parmenides een aanspraak met betrekking tot onze eigen tekening behelst. Dit woord gaat „vooraf“ aan ons eigen tijdperk voorzover het de begrenzing ervan als *ons* tijdperk ervaarbaar laat zijn. Echter, als het woord dat deze ervaring toelaat komt het ook „achteraf“. Zolang ik terugkeer tot Parmenides – en ik kan niet anders – is dit woord namelijk niet hoorbaar. Het woord van Parmenides, voorzover dit is “getekend” door een *sêma* dat zelf woord- of sprakeloos is, blijft, net als dit *sêma* zelf, bij zichzelf. Het toont zich *niet*. Dit betekent niet dat het woord van Parmenides voorbij is of ooit nog zal komen. Het is *nu*, binnen het tijdperk van de cybernetica, “gewezen” en daarom “toekomstig”. Omdat het nú is te horen is het, als gewezen en toekomstig, tegenwoordig.

5. Het woord *alêtheia*

Heidegger denkt dat bij Parmenides een woord is te horen waarin onze *Begegnisart* (die van het ten gunste van de *efficiency* teruggetrokken „zijn“) ervaarbaar is.⁶⁰ Dit woord is *alêtheia*.⁶¹ Dit zou het woord zijn dat mijn spreken altijd al heeft aangesproken, maar wat ik zelf niet kan verwoorden. Het zou ook het woord zijn dat Parmenides' eigen spreken al heeft “gestuurd”. Let wel, het gaat Heidegger niet om wat Parmenides of enig andere Griek over *alêtheia* te zeggen heeft. Het gaat hem om de wijze waarop zij het zeggen – de tekening – en de aanwijzing die deze behelst naar onze eigen *Begegnisart*. Hij zegt daarom: het woord *alêtheia* is de naam voor de *Lichtung*, de openheid waarbinnen mensen (denken) en dingen (zijn) in het tijdperk van Parmenides tot elkaar kunnen komen.⁶² Parmenides zou deze openheid hebben ervaren, maar niet doordacht. Ze is immers niet voor het denken toegankelijk. Het is precies deze ontoegankelijkheid die in het woord *alêtheia* wordt aangeduid. Heidegger is niet geïnteresseerd in de etymologie ervan. Het gaat hem om het voorvoegsel *a-*, het alpha privativum dat erop wijst dat er iets *niet* is, een *niet* dat echter niet zomaar weg of verdwenen is, maar nog altijd is te ervaren.⁶³

⁶⁰ SD 74: „Gleichwohl bleibt in der Philosophie die im Sein, in der Anwesenheit waltende Lichtung als solche ungedacht, wengleich in ihrem Beginn von der Lichtung gesprochen wird. Wo geschieht es und mit welchem Namen? Antwort: Im denkenden Gedicht des Parmenides, der, soweit wir wissen, als der erste dem Sein des Seienden eigens nachgedacht hat, der noch heute, obzwar ungehört, in den Wissenschaften spricht, in die sich die Philosophie auflöst.“

⁶¹ SD 74: “Hier wird die *Alêtheia*, die Unverborgenheit, genannt.”

⁶² SD 75: “Die *Alêtheia*, die Unverborgenheit, müssen wir als die Lichtung denken, die Sein und Denken, deren Anwesen zu und für einander erst gewährt.”

⁶³ SD 75-76: “Wenn ich den Namen *Alêtheia* hartnäckig durch Unverborgenheit übersetze, dann geschieht dies nicht der Etymologie zuliebe sondern der Sache wegen, die bedacht werden muß, wenn wir, was Sein und Denken genannt wird, der Sache entsprechend denken. Die Unverborgenheit ist gleichsam das Element, in dem es Sein sowohl wie Denken und ihre Zusammengehörigkeit erst gibt. Die *Alêtheia* ist am Beginn der Philosophie

Alêtheia is de manier waarop de openheid van zich blijkt geeft. Deze openheid is echter niet statisch, maar biedt zichzelf aan, zoals in het tijdperk van de filosofie, toen de weg van zijn naar denken vanzelf sprak, of trekt zich terug, zoals nu in het tijdperk van de cybernetica, waarin de *Begegnisart* zo transparant is geworden dat ze onzichtbaar is. Weliswaar vertaalt Heidegger *alêtheia* met “onverborgenheid”, maar het is duidelijker om te spreken van “ontbergen” én “verbergen”. De verbale vormen duiden daarbij op het niet-statische en ontoegankelijke karakter van de *Lichtung*.

Alêtheia is ontoegankelijk, en toch geeft zij het *sêma* waarbinnen zijn en denken op elkaar zijn afgestemd, of houdt juist dit *sêma* terug, zoals heden ten dage.⁶⁴ Het is precies dit terughouden dat Heidegger de gelegenheid biedt te ervaren dat er überhaupt zoiets als ontbergen en verbergen speelt (zie het voorwoord tot *Sein und Zeit*). Voorzover de *Lichtung* de zaak van het denken is (niet van de filosofie), is het de taak van het (voorbereidende, want afgestemd op toekomstige en dus gewezen en tegenwoordige woorden) denken om in de nabijheid te blijven van dit zich-terughouden. Dit denken laat zich volgens Heidegger niet meeslepen door de cybernetische dingen (of woorden), maar is “nuchter”.⁶⁵ Het is nuchter voorzover het een nachtzijde toelaat, namelijk het donker van een *niet*, en dit niet verdonkeremaant ten gunste van een cybernetische helderheid.

Dat dit denken door de *alêtheia* als *Lichtung* zelf wordt genoopt betekent niet dat het “waar” is.⁶⁶ Heidegger benadrukt in *Das Ende der Philosophie und die Aufgabe des Denkens* sterk dat *alêtheia* in methodische zin niets met “waarheid” van doen heeft.⁶⁷ De Grieken verstonden *alêtheia* als waarheid in de zin van de correctheid van het spreken. In het tijdperk van de cybernetica is waarheid identiek met de *efficiency* van arbeidshypothesen (waaronder mensen én dingen kunnen worden verstaan). In beide gevallen blijft de *Lichtung* zelf ontoegankelijk, ook al laat zij de waarheid toe. De verhouding tussen *alêtheia* in metafysische

zwar genannt, aber sie wird in der Folgezeit von der Philosophie nicht eigens als solche gedacht.”

⁶⁴ SD 78-79: “Oder geschieht es [sc. de ontoegankelijkheid van *Lichtung*], weil das Sichverbergen, die Verborgenheit, die *Lêthê* zur *A-Lêtheia* gehört, nicht als eine bloße Zugabe, nicht so wie der Schatten zum Licht, sondern als das Herz der *Alêtheia*? Und waltet in diesem Sichverbergen der *Lichtung* der Anwesenheit sogar noch ein Bergen und Verwahren, aus dem erst Unverborgenheit gewährt werden und so Anwesendes in seiner Anwesenheit erscheinen kann? Wenn es so stünde, dann wäre die *Lichtung* nicht bloße *Lichtung* von Anwesenheit, sondern *Lichtung* der sich verbergenden Anwesenheit, *Lichtung* des sich verbergenden Bergens.”

⁶⁵ SD 79: “Vielleicht gibt es ein Denken, das nüchterner ist als das unaufhaltsame Rasen der Rationalisierung und das Fortreißende der Kybernetik.”

⁶⁶ Cf. SD 79: “Vielleicht gibt es ein Denken außerhalb der Unterscheidung von rational und irrational, nüchterner noch als die wissenschaftliche Technik, nüchterner und darum abseits, ohne Effekt und gleichwohl von eigener Notwendigkeit.”

⁶⁷ SD 77: “Man weist öfter und mit Recht darauf hin, daß schon bei Homer das Wort *alêthes* immer nur von den verba dicendi, vom Aussagen und deshalb im Sinne der Richtigkeit und Verlässlichkeit gebraucht werde, nicht im Sinne von Unverborgenheit.”

en cybernetische zin enerzijds en *alêtheia* in de zin van *Lichtung* anderzijds is het onderwerp van dit proefschrift.

6. Status quaestionis

De hypothese van dit proefschrift is dat Heideggers denken alleen zinvol kan worden begrepen als *semantiek*. De zinnen die Heidegger spreekt zijn niet gericht op een onderwerp. Zijn begrippen hebben geen inhoud. Zijn woorden zijn *leeg* zodat daarin zich de “tekening” kan *tonen*. Als dat gebeurt is er sprake van *alêtheia*. Deze benoemt dan zichzelf.

Met deze hypothese sluit dit proefschrift zich aan bij het recent doorgedrongen inzicht dat het Heidegger geen nieuwe filosofie is, maar een *methodische* aard heeft.⁶⁸ Het woord

⁶⁸ Hieronder volgt een beknopt chronologisch overzicht van de recente literatuur over de *formale Anzeige*. Voor een uitgebreidere literaturopgaaft verwijs ik naar de literatuurlijst achterin dit proefschrift.

F.-W. von Herrmann, *Weg und Methode. Zur hermeneutischen Phänomenologie des seinsgeschichtlichen Denkens* (Frankfurt a.M. 1990)

Th.C.W. Oudemans, “Heideggers ‘logische Untersuchungen’”, in: *Heidegger Studies* 6 (1990), 85-106

R.J.A. van Dijk, “Grundbegriffe der Metaphysik. Zur formalanzeigenden Struktur der philosophischen Begriffe bei Heidegger”, *Heidegger Studies* 7 (1991), 89-109

R. J. Dostal, “Time and phenomenology in Husserl and Heidegger”, in C. Guignon ed., *The Cambridge Companion to Heidegger* (Cambridge, 1993), 142–169

D.O. Dahlstrom, “Heidegger's method: philosophical concepts as formal indications (in relation to Christian theology)”, in: *The Review of Metaphysics* 47 (1994), 775-795

G. Imdahl, “‘Formale Anzeige’ bei Heidegger”, in: *Archiv für Begriffsgeschichte* (1994), 306-332

Th.C.W. Oudemans, “Heidegger: Reading against the Grain”, in Kisiel, van Buren ed., *Reading Heidegger from the Start: Essays in His Earliest Thought* (Albany NY 1994), 35-52

J. Van Buren, “The Ethics of *Formale Anzeige* in Heidegger”, *American Catholic Philosophical Quarterly* 69 (1995) (themanummer “Heidegger”, J.D. Caputo ed.)

G. Ruff, *Am Ursprung der Zeit. Studie zu Martin Heideggers phänomenologischem Zugang zur christlichen Religion in den ersten ‘Freiburger Vorlesungen’* (Berlijn 1997)

R. Streeter, “Heidegger's formal indication: A question of method in Being and Time”, *Man and World* (heden: *Continental Philosophy Review*) 30 (1997), 413 - 430

Th.C.W. Oudemans, “Heidegger - een ontzetting, of: Hoe Sein und Zeit te lezen?”, in: *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte* 90 (1998), 200-216

A. Sell, “Formale Anzeige”, in: F.-P. Burkhard, P. Precht eds., *Metzler Philosophie Lexikon* (Stuttgart, Weimar 1999)

S.G. Crowell, *Husserl, Heidegger, and the Space of Meaning* (Evanston 2001)

T.J. Kisiel, “Die formale Anzeige. Die methodische Geheimwaffe des frühen Heidegger”, in: M. Happel ed., *Heidegger – neu gelesen* (Würzburg 1997), 22-40

P.-L. Coriando, “Die ‘formale Anzeige’ und das Ereignis: Vorbereitende Überlegungen zum Eigencharakter seinsgeschichtlicher Begrifflichkeit mit einem Ausblick auf den Unterschied von Denken und Dichten”, in: *Heidegger Studies* (14) 1998, 27-45

H. Vetter, “Hermeneutische Phänomenologie und Dialektische Theologie. Heidegger und Bultman”, in: A. Großmann, Chr. Jamme eds., *Metaphysik der praktischen Welt. Perspektiven im Anschluß an Hegel und Heidegger. Festgabe für Otto Pöggeler* (Amsterdam 2000), 268-286

B. Elliott, *Anfang und Ende in der Philosophie. Eine Untersuchung zu Heideggers Aneignung der aristotelischen Philosophie und Dynamik des hermeneutischen Denkens* (Berlijn 2002)

Ph. Quesne, *Les recherches philosophiques du jeune Heidegger* (Dordrecht 2004)

E. Nelson, “Die formale Anzeige der Faktizität als Frage der Logik”, in: A. Denker, H. Zaborowski eds., *Heidegger und die Logik* (Amsterdam 2005)

K.M. Stünkel, *Metaschematismus und formale Anzeige. Über ein biblisch-paulinisches Rüstzeug des Denkens bei Johann Georg Hamann und Martin Heidegger*, *Neue Zeitschrift für Systematische Theologie* 47 (2005), 259-

“methode” heeft hier geen betrekking op een filosofisch perspectief van het waarheidsprobleem of een wetenschappelijke benadering van het begrip *alêtheia*, maar betreft hier de vraag *hoe* er zinvol gesproken en gedacht kan worden wanneer in de epoche van de techniek de propositionele filosofie haar zin heeft verloren. Heidegger zelf betitelt zijn “methode” als *formale Anzeige*. Dit proefschrift betoogt dat de aard van de formele aanwijzing *semantisch-privatief* is: datgene wat te groot is voor het denken blijkt als afwijzing in de formeel aanwijzende woorden. De gedachte daarbij is dat het woord *alêtheia* dit privatieve aanwijzen benoemt. Daarom vormen Heideggers gedachten over *alêtheia* het onderwerp in nauwere zin van dit proefschrift.

7. Principium distinctionis

Het eerste hoofdstuk van dit proefschrift bespreekt Heideggers onderscheid tussen waarheid en correctheid (paragraaf 1). Correctheid gaat terug op de Grieken, en dit leidt tot het onderscheid tussen correctheid en *alêtheia* in de zin van onverborgenheid (paragraaf 2). De opkomst van de correctheid wordt gelokaliseerd bij Plato (paragraaf 3).

Het tweede hoofdstuk opent met de aan Plato ontleende mogelijkheid van een niet aan de propositie gebonden waarheid, de waarheid van de naam (paragraaf 1). Deze mogelijkheid wordt vervolgens getoetst aan de teloorgang van de filosofie (paragraaf 2) en de betekenis van waarheid in de cybernetica, namelijk *fitness* (paragraaf 3).

Het derde hoofdstuk bespreekt Heideggers gedachten over het tekenkarakter van de techniek (paragraaf 1), het privatieve karakter van het teken (paragraaf 2) en de methodische relevantie van Griekse woorden zoals *alêtheia* (paragraaf 3).

Deze indeling wordt ingegeven door de gedachte dat we eerst moeten weten waar we het over hebben voordat we het gaan toetsen. Het eerste hoofdstuk bevat een uitleg van Heideggers gedachten omtrent waarheid en is het langst van de drie. Het tweede hoofdstuk bevat een beknopte toetsing van die gedachten, eerst aan Plato, vervolgens aan de cybernetica. Het derde hoofdstuk bevat Heideggers antwoord op die toetsing (de gedachte aan de privatieve waarheid), in samenhang met de methodische aanwijzingen die Plato geeft (de gedachte aan de semantische waarheid). In de conclusie ten slotte wordt het geheel nog eens samengevat en wordt opnieuw bekeken welke mogelijkheden de combinatie van privatie en tonen, oftewel de privatieve semantiek, bieden om tot een omgrenzing van de onbegrensde techniek te komen.